

ПРОБЛЕМИ С ОТКРИВАНЕ, ОБРАБОТКА И СЪХРАНЯВАНЕ НА СТЕНОПИСИТЕ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Диана КОСЕВА, Никифор ТОДОРОВ (Велико Търново)

Почти всички църковни постройки в Търново, свързани със столничния период на града (1185—1393), са открити по археологически път. Това са 60 църкви, вътрешността на които при всички случаи е била декорирана със стенна живопис. Какви са сведенията за тази украса, как е разкрита и запазена, какви са възможностите за нейната реконструкция и датировка това са въпросите, поставяни при изследване на този материал.

Най-ранните писмени свидетелства за града са от времето на освободителното движение на Асеновци, довело до възобновяване на българската държава и утвърждаване на Търнов за държавно средище на българите. Средновековните автори споменават столицата във връзка с важни събития от политическо или религиозно естество, като между другото загатват за „царствения град на българите“, за несравнимото му местоположение и природна хубост, големина и многобройно население, здрави укрепления и прочути царски и църковни постройки¹. Оскъдни обаче са сведенията, свързани с живописиста на столичните и извънстолични църкви и манастири.

Конкретни данни откриваме само в житието на търновския патриарх Йоким I (1235—1246) и в ктиторския надпис на цар Иван Асен II от църквата „Св. 40 мъченици“. В първия случай става дума за монашеския живот на Йоаким, който със средства, дарени от цар Иван Асен II създава скален манастир на името на великия архистратег Михаил и с това слага началото на Ивановската монашеска колония². Единствено в надписа върху мраморната колона същият владетел ясно заявява, че създава из основа и със

¹ Никита Хониат. История. — ГИБИ, XI, С., 1983, с. 51.

² Проложно житие на патриарх Йоаким I. — Стара българска литература. Житиеписни творби, т. 4, С., 1986, с. 87—88.

живопис украсява до край пречистата църква, в името на светите Четиридесет мъченици, с помощта на които „...в дванадесетата година от моето царуване, в която година се изписваше този храм, излязох на бран в Романия...“. С по-общ характер са сведенията, отнасящи се за патриаршеския храм в българската столицата, споменат за пръв път в житието на Михаил Воин, чиито мощи цар Калоян пренесъл в Търново през 1205 г.³ Същата църква е упомената и в Синодика, по повод възобновяването на българската патриаршия през 1235 г. „...и да се дарува равна вам патриаршеска степен на града Търново — на църквата Възнесение Христово, майка на църквите в българското царство...“⁴.

За първи път живописните останки в оцелелите средновековни църкви в Търново са предмет на изследване в статията на Ф. И. Успенски „О древностях города Тырново“, публикувана през 1901 г.⁵ По-системни проучвания на стенописите в началото на XX в. се свързват с ранната изследователска дейност на А. Грабар, който в своя труд за религиозната живопис в България предлага ценни наблюдения за по-голямата част от запазените у нас, включително и в Търново, паметници на средновековното изкуство⁶. Не закъсняват и резултатите от разкопките на търновските старини, извършени както от Търновското археологическото дружество, така и при кампанията, осъществена от Ж. Сьор (1900—1901 г.), по искане на княз Фердинанд. При земетресението през 1913 г. много от църквите са разрушени, а малко по-късно започват и първите реставрационни работи в старата столица, съпроводени с разкопки на крепостните стени, дворците и Патриаршията⁷.

Най-мощабни са археологическите проучвания след 1966 г., когато излиза постановление на Министерския съвет за развитие на Велико Търново, като културно-исторически град. Ръководството на проучванията е поето от Търновския музей и Археологическия институт при БАН във В. Търново, като разкопките са съсредоточени първоначално върху основната столична крепост на хълма Царевец, Великата лавра „Св. 40 мъченици“ и църквата „Св. Димитър“. В края на XX и началото на XXI в. се провеждат разкопки на други обекти: Килифаревски манастир, Стария

³ Проложно житие на Михаил от Потука (Михаил воин) — Стара българска литература. Житиеписни творби, т. 4, С., 1986, с. 219—220.

⁴ Попруженко, М. Синодик царя Борила. — Български старини, VIII, 1928, (Палаузов списък), с. 85.

⁵ Успенский, Ф. О древностях города Тырново. — ИРАИК, 7, 1902, 1—24.

⁶ Grabar, A. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928.

⁷ Катастрофалното землетресение в Търново, Горна Оряховица и околността. Шумен, Изд. Ив. Лесичков, 1913.

Преображенски манастир, Великата лавра „Св. 40 мъченици“, крепостта Трапезица, квартала Френкхисар, манастира „Св. ап. Петър и Павел“, църквите „Успение Богородично“, „Йоан Рилски“ (2), цървата южно от манастира „Св. 40 мъченици“, църквата до Горско Ново село и др.

Повече конкретни данни за църковното строителство в двете основни крепости Царевец и Трапезица предоставят археологическите разкопки. Става въпрос за разкрити досега 43 църкви, някои от които са манастирски. От тях произхожда стенописен материал, който е с различно количество и състояние на запазеност.

Стенописи от крепостта Царевец. През 1900 г. са открити основите на *патриаршеската църква „Възнесение Христово“*. Стените ѝ отвътре били украсени със стенописи, по които се разпознавали човешки фигури, запазени от кръста надолу. Останките на храма са изоставени и скоро се доразрушили, а стенописите изчезнали, без да бъдат документирани. От тази живопис бил запазен голям фрагмент с главата на Иисус Христос, който впоследствие се изгубил. При цялостните проучвания на Патриаршеския комплекс, през 1960—1964 г. също са открити фрагменти от стенописи, но без конкретни изображения⁸.

Планирани проучвания на *Дворцовия комплекс* се провеждат в периода 1946—1968 г. Късове от стенописи в значително количество са били разкрити в насипите около двете дворцови зали, което показва, че в някоя от тях е имало интериорна живопис. Оцелелите фрагменти с части от човешки изображения не позволяват да се определи характера на дворцовата украса⁹. При проучването на *царските дворци* е разкрита дворцовата църква „Св. Параскева“, която е била украсена с мозайки и стенописи¹⁰.

При разкопките на църкви с №№ 7, 17 и 8, разположени от изток и запад на Патриаршеския храм, са намерени многобройни фрагменти стенописи. Други три църкви с обезличена архитектура (№№ 22, 23, 24), са открити южно от Патриаршеската църква, но в тях не е намерен стенописен материал. Северно от дворците е проучен квартал с още четири църкви — №№ 4, 5, 6 и 13. На самия дворцовия площад, до входа на

⁸ Ангелов, Н. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в. — Царевград Търнов, т. 3, С., 1980.

⁹ Дворецът на българските царе през Втората българска държава. — Царевград Търнов, т. 1, С., 1973, с. 58.

¹⁰ Дворецът на българските царе през Втората българска държава. — Царевград Търнов, т. 2, С., 1974, с. 53, 58—59; табл. V—VII.

Обр. 1-4. Стенописни фрагменти с изображения на светци от разкопките на крепостта Царевец.

двореца е разкрита църква № 4, която е била стенописана¹¹. Със стенописи е била и голямата, триапсидна църква № 5 с кръстополен план, която вероятно е играла ролята на кадерален храм. Значителен стенописен материал е открит при проучванията на църкви с №№ 6 и 13, като при последната броят на фрагментите е 1400¹². На запад от дворците е разкрита еднокорабна църква № 16, с полуцилиндричен свод и петстенна апсида, която също е била стенописвана. Стенописен материал постъпва при разкопките на още две от църквите на западния склон (№№ 10 и 18). На западния склон е разкрита църква № 14 — еднокорабна, куполна с предверие и пристроен параклис, която по-късно се превръща в манастирска

¹¹ Нешева, В. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовия площад на Царевец и църквата на света Параскева (Петка) Търновска. С., 2000.

¹² Ангелов, Н., А. Попов. Царевград Търнов. (пътеводител), С., 1985, с. 53.

и оформя затворен архитектурен комплекс със северно и източно крило¹³. Изглежда освен стенописи, в украсата ѝ е била използвана и стенна мозайка, тъй като при разкопките са открити голям брой мозаечни кубчета. Запазена е южната половина от друга църква (№ 19) също със живописна украса. В югоизточния ъгъл на наоса и в апсидата ѝ е оцелял цокълният регистър. При разкриването на манастирската църква № 21, до Лобната скала, са намерени голямо количество стенописи с геометричен, растителен орнамент и букви¹⁴.

По-сериозни възможности за наблюдения и изводи предлага стенописния метариал от две църкви, разположени в квартала покрай южната крепостна стена. В едната от тях — църква № 12, са открити 2500 фрагмента, повечето от които имат двуслойна живопис¹⁵. Значително количество стенописи са открити в църква № 9, до т. нар. Балдуинова кула. Става въпрос за над 3000 фрагмента, намерени в сигурна стратиграфска ситуация с датирани материали и монети¹⁶.

Стенописи от крепостта Трапезица. Първите разкопки в северната част на хълма се провеждат през 1879 г. и 1884 г., където се разкриват три църкви с №№ 2, 3 и 4, с добре запазена стенописна украса, от която днес не е останало нищо. През 1900 г. Ж. Съор разкопава 14 църкви, почти всички покрити със стенописи¹⁷. Някои от тях дори са били изписани и по фасадите (№№ 6, 8 и 10).

С по-цялостно запазени на място стенописи са тези с №№ 6, 8, 10, 11, 13 и 14¹⁸. В притвора и апсидата на църква № 6 са оцеляли едрите фигури на монаси, анахорети и архиереи, а по цялата южна фасада за запазени части от драперия. Със значителни размери е църква № 8, претърпяла няколко преустройства. Стенописни фрагменти са били запазени по стените на галерията, притвора и наоса, но днес нищо не е оцеляло¹⁹. Църква № 10, е с все още запазени на място стенописи в притвора

¹³ Ангелов, Н., А. Попов. Царевград Търнов. (пътеводител) С., 1985, с. 47.

¹⁴ Алексиев, Й. Църква № 21 на хълма Царевец във Велико Търново. — Археология, кн. 2 (XVIII), 1976, 53—62.

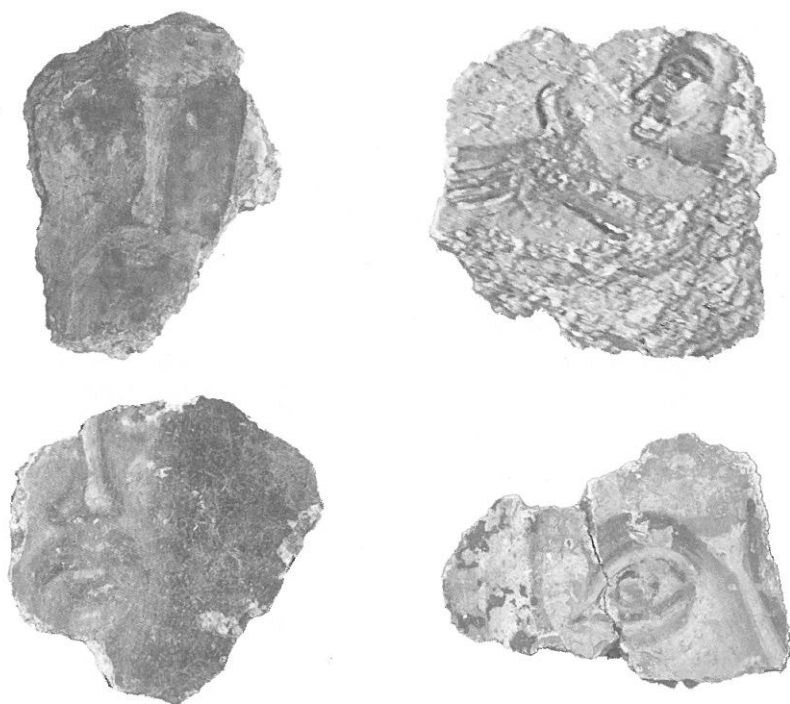
¹⁵ Вълков, В. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царавац 1966—1969 г. — Царевград Търнов, т. 5, С., 1992, с. 132—135, 191.

¹⁶ Пак там, с. 95—105.

¹⁷ Димов, В. Разкопките на Трапезица в Търново. — ИБАД, 5, 1915, 112—176.

¹⁸ Мавродинова, Л. Към въпроса за съществуването на Търновската живописна школа. Стенописите на Трапезица. — ИИИИ, 14, 1970, 85—116.

¹⁹ Димов, В. Цит. съч., 112—176.

Обр. 5-8. Стенописни фрагменти с изображения на светци от разкопките на крепостта Трапезица.

Обр. 9. Цокълна драперия от апсидата на църква № 10 на крепостта Трапезица.

и наоса. Големи части от живописиста с изображения на военни светци, анахорети и архиереи са били запазени в църква № 11. Стенописната украса в църква № 13 е била съхранена на най-голяма височина и площ. Вниманието заслужават големия брой изображения на светци-войни в наоса. Запазени на място стенописи има и в църква № 14, където са оцелели части от образи на светци в цял ръст, а вероятно и светски образи, както и фигури на анахорети. Със своята комбинирана украса от стенописи и мозайки се отличава църква № 5.

Независимо от изследванията, наблюденията и съпоставките, повечето от изследователите избягват категоричните датировки за живописиста на църквите на Трапезица, като я определят най-общо в XIII—XIV в. Изводите за фреските, разкрити при разкопките, стоят в основата при изграждане на тезата за съществуването на Търновска живописна школа²⁰. При най-новите археологически проучвания, проведени в периода 2007—2013 г., също е открит значителен стенописен материал. Многобройни стенописни късове са намерени при проучванията на манастирския комплекс при църква № 8 от новооткритата игуменарница, южната галерия на църквата и галерията от запад на трапезарията. Около църква № 12 също са открити фрагменти от живопис²¹. Значителен стенописен материал е разкрит и обработен и при новите разкопки на църква № 2²². Новоразкритите църкви №№ 19 и 20, от К. Тотев, обогатяват църковната топография в цитаделата и значително променят картината за стенописното наследство²³.

²⁰ Мавродинова, Л. Цит. съч.; Прашков, Л. За търновската живописна школа и хронологията на нейните паметници от края на XII до края на XIV в. В: 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1984, с. 41—49.

²¹ Тотев, К. Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект „Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица“. // АОР през 2013, С., 2014, с. 493—496; Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект „Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица“. // АОР през 2014, С., 2015 (под печат).

²² Косева, Д., Тотев, К. Средновековни фрески, открити при разкопките във В. Търново. — Проблеми на изкуството, 2, 2011, с. 53.

²³ Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011.

Църкви в кварталите. Освен върху двете крепости на хълмовете Царевец и Трапезица, столичният град се простирал и в приречните ивици на р. Янтра, където са били обособени няколко квартала. През XIV в. при изграждането на укрепителната система с напречни крепостни зидове и кули към речния бряг, някои от тези квартали се превръщат в укрепени подградия, а други остават извън тях. В тази зона досега са регистрирани 12 църкви, като две от тях са свързани със следстоличния период на града („Св. Георги“ и „Св. Петка“). Съвсем наскоро в укрепената част на подградието Х. Вачев попадна на нов средновековен храм, проучването на който не е завършило²⁴.

Строителството на търновската църква „Св. Димитър“, в края на XII или през XIII—XIV в. предизвиква продължителни спорове. За ранната датировка освен архелозите Я. Николова и М. Робов стоят широк кръг изследователи²⁵. Въз основа на архитектура, строителния метод, стиловите белези и планово решение противно е становището на Ф. Каниц, А. Торньов, Г. Веленис и В. Димова²⁶. В тази посока е и анализа на стенописите от първия живописен слой, който Л. Мавродинова датира в третата четвърт на XIV в.²⁷

²⁴ Вачев, Х., И. Петракиев. Археологически разкопки на обект: Църква, Средновековен квартал Френкхисар в столичния Търновград, гр. Велико Търново. // АОР през 2014, С., 2015 (под печат).

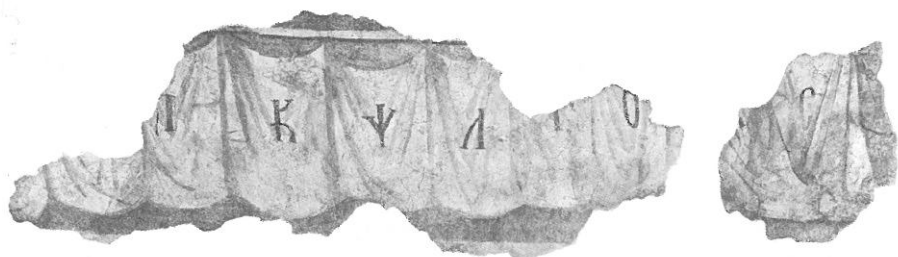
²⁵ Миятев, Кр. Палеографични бележки върху няколко търновски надписи. ГНМ, II, 1920, с. 89—90; Грабар, А. Материали по средновековому изкуству в Болгарии. — ГНМ, II, 1921, с. 103; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство XI—XIII в. ..., с. 86—89, обр. 67—68; Прашков, Л. За търновската живописна школа..., с. 45; Николова, Я. Църквата „Св. Димитър“ и въстанието от 1185 г. — В: Културата на Средновековния Търнов. С., 1985, 9—15; Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. — Археология, 1, 1985, 24—31; Чанева-Дечевска, Н. Църковната архитектура в България през XI—XIV в. С., 1988, 109—110; Николова, Я., М. Робов. Храмът на първите Асеневи. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005.

²⁶ Kanitz, F. Tirnovo's altbulgarische Baudenkmäler. S. B. Kais. Akad. Der Wissensch. In Wien, LXXXII, 1876, p. 271—288; Торньов, А. Архитектурни мотиви из България. С., 1925, с. 17; Веленис, Г. Скитът „Глигора“. — МПК, 3, 1976, с. 15—26, бел. 38; Димова, В. Църквите в България през XIII—XIV в. С., 2008, 257—260.

²⁷ Мавродинова, Л. Новите разкрития и датировката на първоначалната живопис в църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. — Старобългарска литература, кн. 28—29, 1994, с. 153—165.

Стенописната декорация на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, според ктиторския надпис на цар Иван Асен II е била изцяло завършена през 1230-та година, в която българският владетел излязъл на бран и победил епирския император Теодор Комнин. Въпреки конкретните данни, изясняването на датировката на оцелялата живопис в храма е тясно свързано с дискусията за архитектурната история и археологическата среда на целия църковен комплекс. По различно време, в контекста на проучванията, сведения, коментар и анализ на живописиста правят Ф. Успенски, М. Москов, А. Грабар, Кр. Миятев, Л. Прашков, Ст. Бояджиев, В. Вълов, З. Баров, Л. Мавродинова, А. Попов, В. Лихачева, Б. Пенкова, К. Тотев, Д. Косева и С. Русев²⁸. Последните археологически разкопки

²⁸ Успенски, Ф. О древностях города Тырново..., 1—10; Москов, М. Разкопките на черквите Св. Димитър и Св. Четиридесет мъченици в Тырново. — Библиотека на Великотырновското археологическо дружество, № 2, Тырново, 1912, с. 23; Grabar, A. *Op. cit.*, 1928, 97—110; Миятев, Кр. Палеографични бележки върху няколко тырновски надписи. — ГНМ, II, 1920, с. 4; Прашков, Л. Техника и материали на стенната живопис в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в гр. В. Тырново. — МПК, кн. 2, 1966, с. 6—13; Bojadziev, S. L'Eglise des Quarante martyrs a Tarnovo. — Etudes Balkaniques, 3, 1971, 143—158; Вълов, В. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Тырново. (предварително съобщение) — Археология, 2, 1974, с. 44—51; Баров, З. Разкриване на стенописни фрагменти в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Тырново. — МПК, кн. 2—3, 1974, с. 93—101; Мавродинова, Л. Стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Тырново. С., 1974; Попов, Ат. Тырновската „Велика лавра“. — ИБАД, 1980, XXXIII, с. 93—98; Асеновци и „Новия град“ в Тырново. — Векове, 4, 1985, с. 5—10; Иван-Асеновият манастир Великата лавра в Тырнов. — Сб. Културата на средновековния Тырнов, 1985, 15—25; Лихачева, В. Искусство Византии IV—XV вв. Л., 1981, с. 258; Пенкова, Б. Към идейносъдържателния контекст на стенописите от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Тырново, *Paleobulgarica* / Старобългаристика 19 (1995), 4, 81—90; Тотев, К., Д. Косева. Нови данни за стенописите в екзонартекса на тырновската църква „Св. Четиридесет мъченици“. — ИИМВТ, XIII, 1998, с. 226—252; Косева, Д., К. Тотев. Стенописите в наоса и притвора на тырновската църква „Св. Четиридесет мъченици“ в светлината на последните проучвания. — ИИМВТ, XIV, 1999, с. 200—229; Косева, Д., С. Русев. Сваляне на стенописния фрагмент „Видението на Прокъл“ от украсата на църквата „Св. Четиридесет мъченици“. // Тырновска книжовна школа, т. 8, В. Тырново, 2007, с. 649—664; Тотев, К. Стенописният календар от царската църква „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Тырново. — Юбилеен сборник „Средновековно Тырново. Археологически проучвания“, В. Тырново, 2004, 199—245.

Обр. 10. Цокълна драперия от диаконикона на църква „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново.

на К. Тотев (1992—2007), съпроводени с цялостен демонтаж на късните надзиди от „джамийския“ и следосвобожденски период на храма, установяват нова строителна хронология и съществено увеличават открития археологически материал²⁹. Анализът на запазените и новооткрити стенописи от вътрешната и външната украса на църквата, позволява да се съотнесат регистрираните живописни слоеве към отделните основни периоди от функционирането на църквата „Св. 40 мъченици“³⁰.

Новоразкритата през 2007 г. от К. Тотев църква на юг от „Св. 40 мъченици“ е разположена във външния южен двор на комплекса Великата лавра. Отритите при разкопките стенописи са обработени, сортирани и сглобени, доколкото позволяват фрагментите, като живописа е датирана

Обр. 11. Изображение на светец от църквата, южно от храма „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново.

²⁹ Тотев, К. Царската църква „Св. 40 мъченици“ и манастирът Великата лавра в Търновград. (резултати от последните археологически проучвания) — Археология, 2001, кн. 1—2, с. 30—44.

³⁰ Косева, Д., К. Тотев. Средновековни фрески, открити при разкопките във В. Търново..., с. 48—57.

във втората половина на XIV в.³¹ Между църквите „Св. 40 мъченици“ и „Св. ап. Петър и Павел“ се намира енорийската църква „Успение Богородично“, при проучването на която няма открити стенописи. Запазен е южния зид на средновековната църква с част от фасадното членение³².

Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ заема специално място сред столичните храмове от времето на Иван Асен II. От Похвалното слово за св. Йоан Поливотски, научаваме, че църквата, заедно с целия околел манастир е изградена по поръка на съпругата на цар Иван Асен II, царица Ана (1221—1237)³³. Претърпяла някои преустройства през османското владичество, църквата е оцеляла до земетресението през 1913 г. Ф. Успенски публикува първите наблюдения за живописата и документираща ктиторската композиция, над входа на притвора³⁴. През 1972 г. реставраторът Л. Койнова разчиства неизвестните дотогава фрагменти от първото стенописване на църквата. З. Ждраков дава цялостна оценка на художествените качества на живописата, въз основа на стилев и иконографски анализ, като поставя акцент на второто живописване и разпространението на униатската идея във връзка с Фераро-Флорентинския събор³⁵. При разкопки в двора на църквата през 2011 г. Н. Овчаров и Х. Вачев попадат на фрагменти с няколко образа, датирани към средата на XV в.³⁶ От значение са откритите средновековни останки от манастира и по-специално главния вход на комплекса, който е свързвал малката порта на крепостта Царевец с манастира на Светите апостоли. Не е изключено в границите на този

³¹ Тотева, Д. Стенописи от новооткрита църква, южно от Великата лавра „Св. 40 мъченици“, във Велико Търново. — Известия на РИМ — В. Търново, XXVI, В. Търново, 2011, с. 189—204; Косева, Д. Възстановка на стенописни изображения от църквата, южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. // „Средновековният човек и неговия свят“. Сборник в чест на 70-та годишнина на д-р проф. К. Попконстантинов. В. Търново, 2014, 371—383.

³² Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Разкопки на средновековния некропол край църквата „Успение Богородично“ във Велико Търново. — В: АОР за 2007 г. С., 2008, 698—701.

³³ Евтимий Търновски. Похвално слово за Йоан Поливотски. — В: Стара българска литература, т. 2, Ораторска проза. С., 1982, с. 160—161.

³⁴ Успенски, Ф. Цит. съч., 14—15, табл. 12, 13.

³⁵ Ждраков, З. Църквата „Свети апостоли Петър и Павел“ в Търново — Архитектурни и художествени проблеми. [автореферат на дисертация], С., 1992, 5—29.

³⁶ Овчаров, Н., Х. Вачев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. — Българска археология 2011, (каталог на изложба), С., 2011, 63—65.

манастир да попада и разкритата през 1917 г. от М. Москов, църква „Св. Иван Рилски“ (1), известна от макета на Леон Филипов³⁷.

Въз основа на археологическите разкопки от 2008—2012 г., Н. Овчаров и Х. Вачев разкриват нова църква с фрагментиран стенописен материал, която също идентифицират като църква „Св. Иван Рилски“ (2)³⁸. Колеблив опит да уточни коя от двете църкви е имала този патрон прави Е. Дерменджиев³⁹. По-важно е, че новоразкритата църква очевидно е свързана с манастира около църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ и също може да се датира в XIII в.

На западния склон на хълма Момина крепост, т. е. в неукрепеното подградие на столицата, през 1959 г. Я. Николова и Н. Ангелов разкриват църква № 1 със стенописна украса. По-късно, при по-новите проучвания на квартала М. Робов попада на църква № 2, която също е била стенописвана.

Обр. 12. Светци-анакхорети от Стария Преображенски манастир.

³⁷ Филов, Б. Разкопки в Търново. — ИБАД, VII, 1919—1920, С., 1920, с. 132; Николова, Я., арх. Ж. Драгомиров. Цит. съч., ил. № 6.

³⁸ Овчаров, Н., Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастирския комплекс при храма „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. — АОР за 2012, С., 2013, с. 400.

³⁹ Дерменджиев, Е. Църква от времето на столичния и следстоличен период на Търнов. — Приноси към българската археология, т. VIII, посветен на Зл. Генова. (под печат)

Църкви в околностите. До днешния Преображенски манастир са разкрити зидове със запазени стенописи от *Стария Преображенски манастир*. През 1990 г. тук са предприети разкопки, при които е разкрита малка църква със стенописна декорация, която е трансферирана. Според Й. Алексиев и К. Попконстантинов, този храм е разположен в южната част на ансамбъла, а съборната църква и манастирските крила са в северна и източна посока⁴⁰.

В новоразкритата църква при *Горско Ново село*, община Златарица е запазена значителна част от стенописната декорация. По време на разкопките през 2002—2007 г., разкритите стенописи са консервирани и е изградено покритие. По-късно защитната сграда е разбита и разграбена. Подобен е случаят с откритата от Л. Квинто през 1973 г. църква при с. *Леденик, Великотърновско*. Стенописите са намерени паднали на пода на дребни късове. В олтара и северозападната част е имало големи фигури в цял ръст, но не се зане къде се съхраняват фрагментите⁴¹. Друга селищна църква при с. *Хотница* е разкрита през 1970 г. В нея са открити голям брой стенописни фрагменти, около и вътре в църквата, като *in situ* запазена е главно цокълната украса⁴².

Трудностите за запазване и използване на открития при археологически разкопки стенописен материал се свързват преди всичко с етапите на разкриване и фрагментираното състояние на фреските, т.е. винаги възниква необходимост от полева консервация и обработка, за да може впоследствие успешно да се осъществи анализ и интерпретация на извършените наблюдения. Археологическите екипи нямат подобна квалификация и съдбата на оцелелите части от живописната украса зависят от археолога, който трябва да привлече реставратори по време на разкопките или в краен случай да събере фрагментите и да ги предаде в реставрационните лаборатории. Средки изключения това не се извършва при разкопаването на църквите на различни обекти във Велико Търново, както при старите, така и при по-новите археологически проучвания. Стенописният материал, който пък е събран, често остава извън погледа на професионалните

⁴⁰ Алексиев, Й., К. Попконстантинов. Нови данни за един крайградски търновски манастир. (Стария Преображенски манастир) — сп. Родина, 1997, кн. I—II, 86—96.

⁴¹ Квинто, Л., Й. Йорданов. Църква от XII в. при с. Леденик, Велико-търновско. — Археология, 1982, кн. 1., с. 24—32.

⁴² Алексиев, Й. Средновековна църква и некропол при с. Хотница, Велико-търновски окръг. — Археология, кн. 4, 1980, с. 44—55.

реставратори. Така възможността да се направят по-конкретни наблюдения за технологията, стила и репертоара на стенописната декорация на църквите остава до голяма степен загубена. В тази посока изучаването на средновековната живопис в България има сериозни пропуски, т.е. необходимо е да се отделя заслужено внимание и на фреските, постъпили по археологически път.

Откриването и съхраняването на стенописния материал от средновековните църквите в Търново по различно време е съпроводено, както от възторга, породен от новоткритите църковни сгради, така и от някои неудачни решения и практики, свързани с неумело провеждане на разкопки, или пък от непостоянство по отношение на грижите за опазване на вече откритото. Пръв забелязва това Ф. Успенски, който прави следния коментар за проучванията, проведени през 1900 г.: „Може от душа да съжаляваме, че търновските старини не стоят още под земята, където са били съхранени и където биха могли да очакват по-щастливо откриване.“⁴³ Важни са неговите наблюдения за разкритите църкви на Трапезица. Според него те са малки, с притвори, стените са им украсени с живопис, а в някои са запазени следи от мозайки от разноцветни мраморни геометрични фигури⁴⁴. От живописните изображения са останали само долните части, тъй като стените са със запазена височина 1—2 м. от основите, като отбелязва, че унищожението на горните части на църковните постройки е станало постепенно, поради нехайство и така остават незагнати само тези участъци, които са останали под земята. При огледа на разкопките Успенски вижда мраморни фрагменти и скулптури, които лежат в купчините пръст около стените на църквите, а откритите от пръст-та фрески с нищо не са защитени. Мазилката пада от стените, а заедно с нея падат и големи части от изображенията. Части от стенописи се търкаляли до стените, или пък събрани на купчини, лежали на открито. Наред с критичните наблюдения Успенски препоръчва да бъдат направени цветни копия на откритите фрески, или те да бъдат фотографирани⁴⁵. Той споменава за една църква със значителна живопис по стените, която се покрива с дървен навес, но работниците, забивайки стълбове около стените, без да искат нанасят повреди по стенописите. При огледа на ямите и траншеите руският изследовател забелязва отсъствието на план и метод при водене на разкопките⁴⁶.

⁴³ Успенски, Ф. Цит. съч., с. 24.

⁴⁴ Пак там, с. 22.

⁴⁵ Успенски, Ф. Цит. съч., с. 23.

⁴⁶ Ф. Успенски. Цит. съч., с. 23, 24.

Изглежда в резултат на тази публикация през 1903 г. художникът от Народния музей В. Димов е командирован в Търново, за да направи маслени копия и описания на църквите и фреските на Трапезица, някои от които остават единствено свидетелство за разкритата живопис⁴⁷. Независимо от всичко проучванията на търновските старини, поради различни обстоятелства, продължават да се водят безсистемно — започват за кратко с ентузиазъм и прекъсват за дълго време, като липсва постоянна грижа за разкритите архитектурни структури. Опазването на архитектурата и фреските на Трапезица от физическо посегателство и досега остава сериозен проблем пред градската община. Копията и рисунките на В. Димов, които се отличават с изключителна точност, се оказват важно свидетелство за първоначалното състояние на изображенията. Днес, когато повечето от стенописите в църквите на крепостта Трапезица са разрушени или обезличени, т.е. са останали незначителни части от оригиналната живопис, само благодарение на копията все още може да се открие и разпознае съответното изображение.

След дълго прекъсване едва в края на XX в. започна подготовка за нова археологическа кампания на Трапезица, осъществена през 1992—1995 г. от сътрудници на НАИМ при БАН, филиал Велико Търново, осигурена със средства на градската асоциация за туризъм и култура във Велико Търново. Липсата на финансова обезпеченост и синхрон при възстановителните работи и проучванията довежда до прекратяване на разкопките. Всъщност при тези археологически разкопки, църкви с №№ 8 и 5 остават без покрития и всичко от тяхната архитектура и живопис днес е напълно обезличено. Опит да се спре разрухата на Трапезица бе дългосрочна програма на НАИМ при БАН и МК, под патронажа на президента на република България Г. Първанов, приключила с разкриване на големи площи от укрепителната система, градската и църковна архитектура на крепостта, които обаче останаха без необходимата архитектурна консервация и защитни покрития. За стенописите, от новооткритата игуменарница в манастирския комплекс при църква № 8, е изградено временно защитно покритие, но повечето от тях, запазени най-често върху бигорни блокчета, днес са намерили подслон в църква № 10 и е трудно да се мисли, че след време ще могат да се идентифицират. Такъв е случаят и с фреските от галерията от запад на трапезарията на същия манастир, по голямата част от които още през 1900 г. са изхвърлени и досега части от тях могат да се открият на депата.

⁴⁷ Димов, В. Цит. съч., 112—176.

Друга ситуация се създава след земетресението през 1913 г., когато стенописите от пострадалите търновски църкви са свалени и пренесени в различни музеи и депа. В отделни случаи, както е примерът със стенописите от църква „Св. Ап. Петър и Павел“, липсата на документация, свързана с тях, или изгубването на такава, затруднява връщането им на точното място⁴⁸. Друг път, по ред причини се отлага във времето връщането на отдавна свалени стенописи, както се случва с фреските от диаконикона и екзонартекса в църквата „Св. 40 мъченици“, които едва съвсем наскоро заеха местата си в интериора на храма. В археологическите депа, са запазени множество сандъци с части от стенописи, които се разпращават и все по-трудно се разпознават, тъй като всякаква сигнатура е обезличена, т.е. съхраняваният материал става неизползваем.

Разкопките в Търново допринесоха за разкриването на значителен брой църкви, като при проучването на някои от тях археолозите попадат на голямо количество фрагменти от стенописната им украса. Във всички случаи, когато фреските са раздробени на множество късове е трудно да бъдат групирани в отделни пана или да се намери тяхното точно място в конкретни части на църковния интериор, което особено възпрепятства възможностите за каквато и да е по-цялостна интерпретация.

Определящо при разкриване на стенописи от археологически разкопки е точната преценка на тяхното състояние — мазилкова структура, живописен слой, включането им в топографски опис, както и извършването на физико-химически анализ. От значение е възможността за регистриране на двупластова или многопластова живопис. Извършването на всички тези наблюдения и анализи са продължителен процес, който изисква професионална реставраторска намеса на място и в лабораторни условия, както и средства и най-вече подкрепа и разбиране от археолога.

Различна е практиката, когато се разкриват фрески върху оригиналните стени при различни обстоятелства, демонтажи или изкопни работи. Това са случаите, когато почти без изключение се търси помощта на квалифицирани реставратори. Така още през 1962 г. Б. Филатов и Л. Прашков пра-

⁴⁸ След земетресението през 1913 г. над останките от църквата е издигнато временно покритие. Част от стенописите са почистени и закрепени на стените на църквата, а други са свалени от стените или събрани от земята и пренесени в Народния музей София. — В: Б. Филов. Църквата св. Петър и Павел в Търново..., с. 255—256; През 1914 г. М. Георгиев Устагенов извършва спасителни работи върху оцелелите стенописи от църквата. — В: Ванев, И. Трансферирането на стенописи в българската реставрационна практика. Автореферат на дисертация..., с. 9—10, 14. Едва през 1981 г. всички тези стенописни фрагменти са върнати от София и поставени на стените на реставрираната църква.

вят оглед на регистрираните от М. Москов стенописи върху западната фасада на притвора на църквата „Св. Четиридесет мъченици“⁴⁹, а през 1964 г. тези календарни сцени са свалени и почистени от реставраторски екип, ръководен от З. Баров⁵⁰. Тогава се установява наличието на залегнати стенописи между фасадата на притвора и стените на долепената западна пристройка, което според Л. Прашков показва, че „...не само нишата над вратата, но и цялата западна фасада е била изписана“, т.е. се касае за неизтъкван досега факт в историята на паметника⁵¹. Изключително полезни за цялостното изясняване на проблематиката и прецизиране на датировката се оказват и резултатите от неговите наблюдения за технологията на живописата, използваните пигменти, свързватели и мазилки.

През през 1970—1971 г. отново реставраторът З. Баров трансферира от източната стена на екзонартекса на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново т. нар. „защипани стенпоиси“, като демонтира зидарията на пиластърта, зад който са стояли фрагментите⁵². Същият реставратор пръв забелязва, че тези фрагменти „...са част от цялостна вътрешна живописна украса на някакъв първи строителен етап на западната пристройка“ към която принадлежат и „...скритите зад пристроените ъглови пиластри стенописи от северната и южни стени“⁵³. Почти всички фрагменти са свалени по метода *stacco*, т. е. заедно с мазилката, изтънени и пренесени на нова носеща основа. Единствено фрагмента над входа на източната стена на екзонартекса със сцената „Видението на Прокъл“ е свален по метода

⁴⁹ Л. Прашков. Техника и материали на стенната живопис в църквата „Св. Четиридесет мъченици“..., с. 8, бел. 13.

⁵⁰ Пак там, с. 8, бел. 14.

⁵¹ Пак там, с. 8.

⁵² Баров, З. Разкриване на стенописни фрагменти..., 1974, с. 93—101. Публикуваното за пръв път в България изграждане на основа тип „сандвич“ коментира Ив. Ванев. — Ванев, И. Трансферирането на стенописи в българската реставрационна практика. Автореферат на дисертация..., с. 26.

⁵³ Баров, З. Цит. съч., с. 99—100. С това се слага началото на сериозна полемика между реставратори, архитекти и изкуствоведи по въпроса дали новооткритата живопис е интериорна или фасадна. Освен това изводът на З. Баров, че „...резултатите от физико — химическите и технологическите и изкуствоведческите анализи на стенописите от западната пристройка и тези в притвора на църквата говорят, че те са от един и същ период, което води до коригиране на датировката на календарните сцени от притвора, или на гробничната пристройка, се използва по различен начин от изследователите и дори провокира опити за едновременната датировка на наоса, притвора и екзонартекса.

старо, чрез отделяне само на живописния слой, превърлен върху платно⁵⁴. При този процес част от живописните подложки остават на стената. Значително по-късно С. Русев и Д. Косева свалят по метода *staco* остатъците от тази сцена, след което е направен архитектурен сондаж на надвратения люнет, при което става ясно че той е вторично зазидан, факт който е от голяма важност за установяване на строителната и художествената периодизация на паметника⁵⁵. През 1992 г. в диаконикона е разкрит неизвестен до този момент стенопис, част от който е свален през по метода *staco* от реставраторски екип с ръководител А. Токмакчиев. (пл. I-1), а през 2003 г. С. Русев и Д. Косева свалиха новооткритата част от същия стенопис (пл. I-1).

При археологически проучвания на т. нар. Стар Преображенски манастир през 1990 г. са разкрити на място части от стенописите на западната стена на параклиса. Те са свалени от колектив реставратори, под ръководството на А. Токмакчиев по метода *staco*, поставени са на нова основа и са експонирани в РИМ—В. Търново. Остават обаче трансферирани фрагменти от челата на пиластрите, които стоят с протекционните платна вече над 20 години, без обработка и прехвърляне на нова основа. Това положение може да се окаже пагубно за запазването на свалената живопис. Подобни случаи са добре известни на реставрационната колегия и е необходимо да бъдат взети мерки процесите на трансфериране да бъдат довеждани до край. Ненавременното довършване на реставрационните процеси са станали причина за пълно унищожение на значителен брой свалени стенописи в България⁵⁶.

През 2004 г. стенописите от притвора, наоса и олтара на църквата в Горско Ново село са проучени, документирани и укрепени и стабилизирани на място, а живописната повърхност е почистена⁵⁷. За тази църква обаче, както и за много други, основен проблем остава опазването от физическо посегателство на архитектурните структури и фреските, запазени *in situ*. В разглеждания случай, защитното покритие е съборено, демонтирано и изнесено и в момента стенописите стоят на открито. Явно проблемите

⁵⁴ За този случай Ив. Ванев отбелязва, че е последното известно прехвърляне върху платно на стенописи в българската реставрационна практика. — В: Ванев, И. Трансферирането на стенописи в българската реставрационна практика. Автореферат на дисертация..., с. 26.

⁵⁵ Д. Косева, С. Русев. Сваляне на стенописния фрагмент „Видението на Прокъл“..., с. 637—548; Ванев, И. Трансферирането на стенописи в българската реставрационна практика..., с. 27—28.

⁵⁶ Ванев, И. Трансферирането на стенописи в българската реставрационна практика..., с. 28—29.

⁵⁷ М. Прашкова. Цит.съч., 69—75.

охраната на подобни обекти трябва добре да се преценяват и още в самото начало се върви към трансфериране на живописиста и прехвърлянето ѝ в музейна среда.

Сравнително рядко стенописите от разкопките в Търново са подлагани на скъпо струващите анализи на пигменти, мазилки, свързватели и пр. В тази посока единственото обзорно и всеобхватно е изследването на Л. Прашков за българската монументална живопис⁵⁸. В него, основайки се основно на анализа на материалите и техниката на стенописите, той определя датировката на различни паметници от България, включително и на някои църкви на Трапезица, църквата „Св. 40 мъченици“ и пр. Години по-късно същият автор публикува резултатите от изследванията на стенописните фрагменти от църква № 9 на Царевец⁵⁹. Изключително ценна е информацията от химико-физичните анализи за състава на мазилковите грундове и използваните пигменти.

Анализ на пигменти, мазилки и свързватели съпровожда консервацията и свалянето на стенописите от Стария Преображенски манастир.

При разкриване на стенописните фрагменти от ямите в северния двор на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ също бяха взети проби, за да бъдат направени изследвания на живописиста в лаборатория в Германия. Все още обаче резултати не са получени⁶⁰.

Направен и публикуван е анализ на пигментите, мазилките и свързвателите от църквата в Горско Ново село⁶¹.

Най-накрая трябва да се обърне внимание и на изключително важния въпрос за документирането на фрагментирания стенописен материал, като перефразираме думите на колегата Ив. Ванев, че изключително ценни за един експониран в музейна среда стенопис са сведенията за неговия произход. При откритите по археологически път части от стенописната декорация в най-голяма степен е прекъснато взаимодействието с останалите образи и сцени, така че единствено сведенията за техния произход реабилитира превръщането им в музейни експонати⁶².

⁵⁸ Л. Прашков. Материали и техника на българската монументална живопис от края на XII до края на XIV век. [автореферат на кандидатска дисертация]...

⁵⁹ Л. Прашков. Неизвестни средновековни стенописни фрагменти от Царевец..., 619–634.

⁶⁰ Пробите от тези фрески, заедно с тези от базиликата в Силистра са изпратени от доц. Ст. Ангелова по изследователска програма от катедра „Археология“ на СУ „Климент Охридски“.

⁶¹ М. Прашкова. Цит. съч., 70–71.

⁶² Ванев, И. Трансферирането на стенописи в българската реставрационна практика..., с. 32.